Ті часи, коли жив і гетьманував Сагайдачний, були добою найбільшого піднесення козацької слави. Родився Петро Конашевич-Сагайдачний наприкінці XVI віку в Галичині, недалеко города Самбора. Батьки його були шляхетного роду і дали синові добру освіту в українській вищій школі князя Острозького. Проте молодий Петро Сагайдачний не пішов шляхом тодішніх вчених, а, маючи зроду войовничий хист та рухливу вдачу, захопився думкою про боротьбу з татарами, що на початку XVII віку майже щороку набігали на Україну великими загонами — палили й плюндрували міста й села, вирізували старих, не здатних до невольницької роботи, людей, витоптували кіньми малих дітей, а всю молодь: парубків, дівчат, чоловіків та молодиць, забирали у бранці і, пов'язавши одного до одного, величезними натовпами, мов отару, заганяли в Крим, щоб звідтіля продати: вродливих дівчат та молодиць у гареми до турків, а всіх останніх — у тяжку неволю.

Біля 1590 року мрії про оборону України од бусурманів та про визволення земляків з неволі привели Сагайдачного на Запорожжя, де, починаючи ще з кінця XV віку, невеличка громада одважних козаків-лицарів, шр звалася Військом Запорозьким низовим, сміло стояла з зброєю у руках на татарських шляхах — перешкоджала бусурманам перевозитись через річки на Україну і чинила їм всяку шкоду, нападаючи на татарські загони та визволяючи на волю захоплених їми бранців.

Під час другого гетьманування славнозвісного козацького ватажка Самійла Кішки (роки 1598—1602) Сагайдачний повинен був брати участь у всіх його походах, а саме: на Чорне море — рятувати запорозьке товариство, що року 1598-го десь загинуло разом з гетьманом Скалозубом; на Молдаву — допомагати волохам визволитись з-під турецького ярма та за річку Німан у Лівонію — допомагати полякам воювати шведів. Хоч ніяких документів про участь Сагайдачного в тих походах і не лишилося, та, проте, відомо, що в 1606 році він уже виступає в ролі козацького ватажка, а для того треба було раніше здобути собі поміж козаками слави своїм войовничим хистом. І справді, Сагайдачний мав такий хист, бо сучасник його поляк Собеський, що не один раз був з

ним у походах, так писав про нього: "Був се чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життя, в битві був перший, коли ж доводилося одступати — останній, був жвавий, діяльний, в таборі сторожкий, мало спав і не пиячив, на нарадах був обережний і в усяких розмовах маломовний".

Коли саме Сагайдачний став гетьманом Війська Запорозького, з певністю невідомо. Бантиш-Каменський та Антонович кажуть, що з року 1606-го, та тільки перший з них додає, що через дуже сувору розправу Сагайдачного з неслухняними козаками запорожці не один раз скидали його з гетьманського уряду, а згодом, під час рішучих подій та коли стаіало скрутно, знову обирали гетьманом.

Чи був Сагайдачний гетьманом у 1606 році, чи ще не був, а тільки з певністю можна сказати, що славний поход запорожців в тому році на море одбувся не без його участі. Запорожці над осінь 1606 року вийшли на чайках у море, вистежили недалеко од турецького города Варни десять турецьких галер[1], несподівано уночі атакували їх, повлазили по линвах у самі галери і вигубили всіх турків, а невольників зрятували.

Розправившись з турками, запорожці попереносили з галер гармати на свої чайки, а після того атакували й добули штурмом саму Варну.

Про цю подію зберігся уривок народної думи:

А в неділю пораненьку

Зібралися громадоньки

До козацької порадоньки.

Стали раду радувати,

Відкіль Варни добувати:

Ой чи з поля, ой чи з моря,

А чи з річки невелички?

Ой, в неділю пораненьку

Біжать, плинуть човенцями,

Поблискують весельцями,

Ударили із гармати,

Стали турки утікати,

Тую річку проклинати:

"Бодай річка висихала,

Що нас, турків, в себе взяла".

Була Варна здавна славна —

Славнішії козаки,

Що ту Варну дістали

І в ній турків забрали.

З цієї пісні можна собі уявити, що запорожці атакували Варну і з моря, і з берега, причому, мабуть, як і звичайно вони робили, — виманили турків з города за річку, вдарили там на них з усією силою і потопили в тій річці, а після того, вже коли турецьке військо зменшилося, атакували Варну разом і з моря, і з суходолу і добули її штурмом. У Варні козакам

досталися великі скарби і сила всякого добра, як говорить історик, на 180 000 золотих. Опріч того, вони визволили тут кілька тисяч невольників і чимало самі побрали турків у бранці, щоб потім взяти за них викуп або поміняти на своїх товаришів, що загибали в турецькій неволі.

Року 1608-го, коли більшість Запорозького Війська була з Лжедмитрієм Другим під Москвою, Сагайдачний з невеликою силою запорожців вийшов потайно з Січі, підступив до міцного татарського города Перекопа і, виманивши хитрощами татарське військо в степ, погромив його, а самий город пошарпав і спалив. Року 1609-го, коли більшість козаків ходила під рукою самого польського короля воювати Московщину і була під Смоленськом, Сагайдачний знову не був там, а вийшов з запорожцями у Чорне море і поруйнував дунайські турецькі городи: Ізмаїл, Килію та Білгород (Аккерман). Через це треба гадати, що у ці роки Сагайдачний не був гетьманом, бо інакше він мусив би водити військо туди, куди ходив король. Такі ж самі напади на турецькі городи робив він до 1613 року. У цьому ж, останньому, водив запорожців на Московщину і, руйнуючи московські городи, доходив аж до Калуги.

Повернувшись з Московщини, Сагайдачний знову псвів козаків на Чорне море і, пошарпавши береги Криму, зруйнував город Ахтіяр, що стояв там, де зараз город Севастополь.

Почувши про цей козацький напад, турецький султан вислав до Очакова кільканадцять галер та сандалів[2], щоб там погромити козаків, як вертатимуться до Дніпра, та вийшло навпаки, — запорожці серед темної ночі самі напали на турків і, погромивши їх, безпечно піднялися у Дніпр і повернулися на Січ.

Славні походи Сагайдачного на турецькі городи роздратували султана, і він почав страхати польського короля війною. Туреччина була тоді наймогутнішою державою в світі, воювати з нею Польща ніяк не мала сили, і через то король Жигмонт, щоб заспокоїти султана, зараз же видав універсал, котрим рішуче забороняв запорожцям виходити на

Чорне море, хоч і знав, що запорожців спинить тим універсалом було неможливо.

Воюючи з татарами й турками, Сагайдачний не забував, що Україні треба було боротися ще й з Польщею, бо, починаючи з половини XVI віку, вона все більше роздавала українських земель польським панам, все міцніше підгортала українське селянство під тих панів, все дужче обмежувала права українського шляхетства й міщанства і все тяжче утискувала православну віру, поширюючи на Україні унію та католицтво. Під тими утисками українське національне життя наприкінці XVI віку зовсім занепало, а з смертю князя Острозького 1608 року загинули й останні огнища української культури — Острозька школа й друкарня, а сам стародавній рід українських князів Острозьких пішов слідом більшості української шляхти і скатоличився.

Сагайдачний давно почував потребу розпочати боротьбу з Польщею, та, маючи за спиною бусурманський Крим, він вважав за неможливе для України боротися з Польщею зброєю, бо, на його думку, тією боротьбою скористувалися б татари, щоб вкрай сплюндрувати Україну. Він був певний, що боротися з Польщею треба було не зброєю, а лише культурними засобами, і через те звернув свою увагу на піднесення національної української культури.

Майже одночасно з Сагайдачним на Україну вийшло з Галичини чимало й інших освічених та вчених українських діячів, котрі з початку XVII віку скупчилися в Києві і взялися до відновлення на Україні православного церковного устрою та до піднесення української культури й національного життя. Сагайдачний ввесь час був у найтісніших стосунках з гуртком тих діячів, його земляків, і, маючи великий вплив на козацтво, підтримував їхні заходи іноді навіть узброєною рукою.

З початком 1614 року Сагайдачний прибув у Київ і взявся до спільної праці з галичанами Плетенецьким, що був уже ігуменом Києво-Печерського монастиря, та Борецьким, вченим з Львова. Вони купили монастирським коштом друкарню Балабанів і року 1615-го вже

видрукували в Києві першу книжку. Далі вони заснували Київське українське братство на зразок Львівського братства, і до того братства зразу почали приписуватись всі свідомі українські люде, що мали на меті боротьбу з Польщею; приписався до братства й сам Сагайдачний, а слідом по ньому і все Військо Запорозьке, так що Київське братство, опираючись на козацьку силу, зразу стало на міцний грунт.

На осінь 1614 року Сагайдачного знову було викликано на Січ, бо товариству запорозькому сталася на Чорному морі тяжка пригода, схожа до тої, яку оспівано в народній думі про бурю на Чорному морі.

На Чорному морі на білому камені

Ясненький сокіл жалібно квилить-проквиляє,

Смутно себе має, на Чорне море спильна поглядає,

Що на Чорному морі щось недобре починає:

Що на небі усі зірки потьмарило,

Половину місяця в хмари вступило,

А ізнизу буйний вітер повіває,

А по Чорному морі супротивна хвиля вставає,

Судна козацькі на три часті розбиває.

Одну часть взяло, в землю Агарську занесло,

Другу часть вхопило, в гирло Дунайське забило,

А третя часть тут має

Посеред Чорного моря

На бистрій хвилі, на лихій хуртовині потопає...

Треба було шукати й рятувати тих з товариства, хто був ще живий, і Сагайдачний, прибувши на Січ, зараз же облагодив 40 чайок і, перепливши з двома тисячами козаків Чорне море упоперек, напав на багатий турецький город Трапезунд. Тут козаків ніхто не сподівався, бо вже три віки турки не бачили тут ніяких ворогів.

Пошарпавши й поруйнувавши Трапезунд, козаки попливли на захід сонця понад південним берегом Чорного моря, руйнуючи до ряду всі городи. У всякому місці до них прилучалися захоплені турками в неволю товариші і показували їм, як і звідкіля зручніше нападати на турецькі замки й вибивати турецькі залоги. Так Сагайдачний дійшов до найбагатішого на південному березі Чорного моря турецького города Синопа, що за красу свою й розкіш був прозваний "містом кохання". Напавши на той город, запорожці добули замок, вирізали залогу, попалили турецькі кораблі, галери та сандали, що були у затоці, і, забравши на свої чайки великі скарби й багато визволених невольників, поплили до Дніпра.

Звістка про сплюндрування козаками Синопа, мов грім, вдарила султана. У запалі він звелів повісити великого візира, і тільки жінки та донька вблагали його, щоб змилувався, і той, трохи одійшовши, обмежився тим, що добре попобив візира булавою.

Щоб розважити султана, візир послав свої кораблі з яничарами до Очакова ловити там запорозькі чайки. Турецький флот справді поспів до Очакова раніше за козаків, та Сагайдачний довідався про це і, щоб якось обдурити турків, поділив свої чайки надвоє: з половиною пристав проти острова Тендри до Прогноїнської коси і почав перетягати чайки озерами

й волоком до лиману, обминаючи Очаків; другу ж половину послав серед ночі пробиватися поуз турецькі кораблі. Тільки на цей раз козаків дуже пильнували і турки, й татари. На тих козаків, що перетягалися через Прогноїнські озера, напали татари і засипали їх стріламн. Козакам довелося одбиватись, проте, вони хоч і стеряли кільки десятків товаришів, а таки пробилися до лиману і попливли у Дніпр. Ті ж козаки, що йшли водою, хоч і щасливо обминули турецькі кораблі, та світом турки їх помітили і, догнавши, почали громити з гармат. Все-таки й ці козаки пробилися до Дніпра, туркам пощастило тільки потрощити гарматними кулями одну чайку та взяти у бранці двадцять запорожців. Тих нещасних бранців турецький султан віддав трапезондцям, і ті замордували їх на смерть на втіху пограбованим.

Після цього козацького нападу турецький султан знову погрожував королю Жигмонту, що піде сам з військом на Запорожжя й на Україну, щоб знищити козацтво. Польський уряд збентежився і почав збирати військо. Сагайдачний же на те не зважав і напровесні року 1615-го знову вййшов з козаками у Чорне море вже на восьми десятках чайок.

На цей раз, маючи під рукою 4 000 козаків, він наважився "обкурити мушкетним димом" самий Царгород. Несподівано запорожці підплили до Босфору, проїхали до самого Царгорода і запалили його передмістя Архіокой та Мізовню разом з усіма портовими будівлями і почали шарпати заможних турків. Турецький султан, що саме під той час був на ловах, на власні очі бачив ту пожежу й чув пальбу запорозьких мушкетів. Страшенно розгніваний, побіг він верхи у Царгород і звелів вислати на козаків всі свої кораблі й галери, щоб потопити всі козацькі чайки, а козаків привести йому на очі бранцями. Султан Осман любив мордувати запорожців власними руками, наприклад, прив'язувати їх до стовпів і влучати стрілами, та тільки на цей раз те йому не вдалося, бо, налякані козаками, яничари не хотіли сідати на кораблі, а поки їх позаганяли туди киями, то козаки, обтяжені здобиччю, вже пливли Чорним морем.

Через кільки день напроти дунайського гирла турецькі галери почали таки доганяти козаків, та тільки те вийшло їм же на лихо: запорожці

побачили погоню ще здалеку і ввесь день громадили на всі гребки, чимдуж поспішаючись на північ. Коли ж увечері почало сутеніти, вони підпустили турків ближче; коли ж стало зовсім темно, вони повернули свої чайки на ворогів і, оточивши турецькі галери з усіх боків, почали їх штурмувати. На деякі галери вони закидали залізні гаки з линвами і лізли по тих линвах на галери, третім прорубували дірки в боках і топили їх. Врешті дуже небагато турецьких галер зрятувалося і втекло до Царгорода, останні ж або були потоплені, або попалені запорожцями, а кільки цілих галер, що козаки побрали штурмом, вони пригнали до Очакова і вже там спалили на очах турків. Всіх яничарів з галер козаки повикидали у море або повбивали, пашу ж, що керував флотом, забрали було пораненого у бранці, та тільки й він скоро помер.

На другу весну, року 1616-го, турецький султан, сподіваючись нового нападу козаків, завчасу послав цілий флот під Очаків, щоб не пускати запорожців на море; Сагайдачний справді-таки зібрався новим походом на море і на цей раз взяв козаків багато, як ніколи, — аж 7 500, на п'ятнадцяти десятках чайок. З такою великою силою він сміло напав на турецький флот, і, хоч турецького війська на галерах було далеко більше, ніж козаків на чайках, він погромив турків упень. Паша турецький Алі з кількома галерами втік, а десятка півтора галер та біля сотні сандалів запорожці захопили цілими.

Цим разом Сагайдачний не велів ні топити, ні палити галер та сандалів, а, обсадивши їх козаками та визволеними невольниками, прилучив до своїх чайок і, випливши в море, напав на турецький город у Криму Кафу[3]. Навкруг того города стояли міцні замки й стіни, змуровані ще італійцями і поновлені турками.

За часів Сагайдачного Кафа була найголовнішим невольницьким ринком на всі землі, що оточували Чорне й Середземне моря. До цього города татари приганяли з України, Польщі, Литви й Московщини велику силу людей й продавали тут їх у неволю купцям, що приїздили сюди морем з Царгорода й інших міст. От тих-то нещасних невольників і прибув Сагайдачний визволити. Під час штурму великі гармати, добуті

Сагайдачним разом з галерами біля Очакова, стали йому у великій пригоді, і за допомогою їх запорожці за кілька день добули Кафу, побили й покалічили 14 000 бусурманів, визволили й забрали на галери та сандали велику силу невольників з усяких християнських земель; набравши ще, як звичайно, всяких скарбів та добра, щасливо повернулися на Січ.

Велика радість була по всій Україні й по сусідніх землях, коли почали повертатись до рідних осель визволені в Кафі батьки й брати, що були вже оплакані родинами, а ймення Сагайдачного пішло лунати по всьому світу.

Сагайдачний і після цього не всидів довго на Січі, а як тільки минулися ясні та зоряні літні ночі, знову опинився з запорожцями на Чорному морі і почав руйнувати малоазіатські турецькі городи. Набігли було під той час на козаків шість великих турецьких галер та ще мало менших, та Сагайдачний їх погромив і при тому три великих галери втопив. Довідавшись після того од бранців турок, що султан весь свій флот послав до Очакова, щоб там перейняти козаків, Сагайдачний повернув з Трапезонда на необоронений Царгород і, наробивши там шкоди, спаливши Скутару та нагнавши на турків страху, повів козаків додому не поуз Очаків, а повернув на Тамань, а од Тамані переплив Азовське море упоперек і, піднявшись у степ чи річкою Бердою, чи Молочною, перетягся з чайками на Кінські Води.

Тут козакам трапилася несподіванка. Турецький паша Ібрагім, що його султан послав під Очаків стерегти козаків, опасуючись собі од султана кари за те, що не вловив їх, піднявся на сандалах та на човнах угору Дніпром аж до Запорозької Січі, що була під той час на Базавлуцькому острові при усті Чортомлика. На Січі під той час козаків було всього сот три, бо всі, хто не буз у поході з гетьманом, зважаючи на пізню осінь, вже повиходили зимувати на Україну. Гармат годящих теж на Січі не було, бо всі були на чайках, так що, не маючи чим одборонятись, запорожці покинули Січ і засіли у плавні.

Таким чином паша Ібрагім, без опору увійшовши в Січ, спалив курені й церкву і, знайшовши всі негодящі, покинуті запорожцями гармати, узяв їх, щоб похвалитись султанові.

Після того, опасуючись здибатись з Сагайдачним на Дніпрі, Ібрагім-паша не поплив до Очакова Дніпром, а надумав проплити Кінськими Водами; на тій річці біля Великого Лугу якраз і натрапив на запорожців, що верталися з Сагайдачним на Січ. Зчинився великий бій, щасливий для запорожців, — вони оточили турків з усіх боків і вигубили всіх до одного.

Наблизившись до Січі й побачивши, що вона зруйнована, Сагайдачний не схотів наново будуватись на Базавлуцькому острові. Той острів був невеликий і щодалі дужче змивався Чортомликом. Січ була така тісна, що коли козацтво збиралося на велику раду, то доводилося всім переїздити човнами на берег і там закладати коло. Сагайдачного манило на більші простори, де можливо було б закласти велику й міцну Січ, і за згодою товариства він піднявся чайками Дніпром угору до острова Хортиці і став кошем на руїнах городків одного з перших козацьких гетьманів — князя Вишневецького-Байди.

Скелювата голова острова Хортиці, що високою горою піднімається між двома широкими половинами Дніпра, давно була мила Сагайдачному, бо взагалі на всьому великому Дніпрі немає чарівнішого місця. Треба гадати, що під час перебування Січі на острові Хортиці, проти голови її, на лівому березі Дніпра, у дубовому гаї, Сагайдачний мав власну хату, бо й досі та місцевість, де був гай, зветься Сагайдачним. У тому гаї, що вирубаний тільки біля 1908 року, була біля Дніпра велика скеля, що й зараз зветься Середньою скелею, а на версі тієї скелі лежав чималий довгий камінь, оброблений на турецьку софу, і той камінь ще року 1877-го звався ліжком Сагайдачного. Певно, великий запорозький гетьман любив сидіти на Середній скелі і любовати звідтіля на Січ, на блискучий Дніпро та на пречудові скелі, розкидані понавколо голови Хортиці.

Проти Січі, в усті річки Середня Хортиця, що впала в затоку з піскуватими берегами, стояли за часів Сагайдачного всі запорозькі військові чайки. Тут же вони лагодилися і навіть будувалися нові. Це стверджується тим, що на цьому місці і зараз, коли весняні води змивають піски берега, з-під піску виглядають на світ Божий декільки чорних, як вугіль, але міцних, як залізо, запорозьких чайок. Виглядають іноді ребра чайок із пісків устя річки Верхньої Хортиці, де тепер так звана Царська пристань.

Пробула Запорозька Січ на Хортиці недовго, бо коли після смерті Сагайдачного почалися війни козаків з Польщею, запорожці, опасуючись нападу поляків на Хортицю, перейшли з Січчю на краще захований серед Великого Лугу острів Буцький, або Томаківський.

Славні походи Сагайдачного на турків та татарів високо піднесли славу козацтва. Чутка про запорозьких козаків, що в'їдалися в саме серце бусурманського світу — Стамбул, під той час як інші народи Європи з їхніми великими арміями й флотами не насмілювалися вже про те й мріяти, розійшлися по всьому світу, і спілки з Військом Запорозьким почали шукати не тільки близькі сусіди України — Москва й Молдава, а й далекі — як італійці, німці й шведи. Та тільки польський уряд дивився на ту козацьку славу лихим оком, бо, з одного боку, походи Сагайдачного на Чорне море дратували турецького султана і він, маючи Польщу за зверхника козаків, погрожував королю Жигмонту війною, з другого ж, польські пани й магнати, власники українських земель, вимагали од короля, щоб той вгамував козаччину, бо селяне, їхні підданці, під впливом козаччини не хотіли їм коритися і або бунтувалися, або тікали на Запорожжя.

Король Жигмонт був запеклим ворогом українського народу взагалі, а козаків, як оборонців українства і православної віри, ненавидів зокрема. Під впливом панських домагань він вислав на Україну комісарів разом з польським військом, щоб зменшувати кількість козаків і доводити українську людність до покори панам. Ті комісари вимагали од козацької старшини й Сагайдачного, щоб вони вирядили з війська всіх

новоприбулих людей, щоб зменшити кількість козаків до одної тисячі і щоб не сміли зачіпати турків. Щоб не доводити війни з Польщею, Сагайдачний дав обіцянку комісарам, що підпише згоду на їхні вимоги, та тільки не на всі, а поїде просити короля про зміну деяких пунктів умови, і таким способом одтягав справу, сподіваючись, що тим часом підскоче якась війна і козаки знову будуть потрібні Польщі, поки ж війна минеться, то забудуться й ті комісарські вимоги.

На цей раз воно справді так і сталося. Року 1617-го королевич польський Володислав, домагаючись московської корони, пішов на Москву з невеликим військом і опинився там у скрутному становищі, бо й ті жовніри, що були при ньому, не діставши вчасно плати за службу, бунтувалися і навіть розходилися по домівках. Треба було королевича рятувати, і король змушений був звернутись до Сагайдачного, щоб зібрав якнайбільше козаків і йшов королевичу на поміч.

Маючи надію, що за послугу козацтва польський уряд лишить козакам всі їхні права, Сагайдачний охоче почав скликати козаків і, зібравши їх 20 000, літом року 1618-го повів своє військо під Москву, поруйнував по дорозі Путивль, Єлець, Лебедянь, Щацк, Коломну й інші городи. Московське військо намагалося заступити Сагайдачному шлях, та не спромоглося, і він, погромивши московських стрільців, прнйшов під Тушино, де в облозі стояв королевич.

Визволені з облоги поляки дуже раділи Сагайдачному, і Володислав прислав йому коштовні дарунки, а військові козацькому подарував клейноди: булаву, корогву й бубни.

Другого ж дня після сполучення з поляками Сагайдачний хотів захопити Москву раптовим ночним нападом, але московці, довідавшись про майбутній штурм, спромоглися одбитись. Проте козацьке військо так налякало московських боярів, що вони скоро з королевичем замирилися, віддавши Польщі Смоленщину й Сіверщину.

Повернувшись з, походу, Сагайдачний вирядив запорожців на Січ, городових козаків розпустив по домівках, сам же поїхав у Київ клопотатись по просвітним та релігійним справам. Це було його помилкою, бо коронний гетьман Жолкевський разом з королівськими комісарами скористувалися з того, що гетьман лишився без війська, і примусили його підписати згоду на те, щоб козаків лишилося всього 3 000, а останні повернулися б у підданці до панів.

Коли після того Сагайдачний поїхав на Запорожжя, козацтво зустріло його дуже неприхильно і хоч як шанувало його за славні походи, а не подарувало того, що він підписав умову з поляками без волі військової ради. Після дорікань Військо Запорозьке скинуло Сагайдачного з гетьманства, а обрало Бородавку.

Сагайдачний не образився з того, бо такі зміни у козаків були звичайним ділом, і, передавши булаву Бородавці, поїхав у Київ служити Україні тим шляхом, який мав найпевнішим.

Під той саме час кінчалася будівля в Києві на Подолі Братського монастиря і розпочиналася діяльність при тому монастирі школи. Попередня праця Плетенецького, Борецького й Сагайдачного не загинула даремно, — українське національне життя почало прокидатись, і Сагайдачний взявся з своїми співробітниками до дальнішої боротьби проти латинства та спольщення українського народу.

Після смерті православних владиків — львівського Балабана (1607 року) та перемиського Копистинського (1610 року) — король Жигмонт давав владицтва тільки уніатам, і до 1619 року на всю Україну лишився тільки один владика львівський — Тисаровський, та й той добув владицтво тільки через те, що обіцяв королю перейти на уніатство, та не додержав тієї обіцянки. Зрозуміло, що коли на Україні були тільки уніатські владики, то боротися з латинством вже не було кому, і з того почався занепад православного церковного життя.

Прибувши в Київ, Сагайдачний з своїми спільниками завзявся відновити на Україні православну єпархію, і, почувши, що поуз Київ має вертатися в Туреччину патріарх Теофан, він закликав патріарха спинитись в Києві до престольного свята Печерського монастиря і разом з іншими представниками православія почав просити, щоб патріарх посвятив для України митрополита і владиків. Теофан довго не наважувався цього зробити, опасуючись помсти католиків і короля Жигмонта, і тільки після того, як Сагайдачний, що хоч і не був під той час гетьманом Війська Запорозького, а все-таки держав під своєю рукою всіх українських городових козакіз, взяв на себе відповідальність за безпеку для патріарха і обіцяв проводити його до Молдави з повком козаків, патріарх згодився задовольнити прохання українців і висвятив за осінь та зиму 1620 року митрополита в Києві і п'ятьох владиків на українські й білоруські кафедри.

Король Жигмонт, прочувши про те посвячення, звелів всіх нових владиків захопити і вкинути у в'язниці, та Сагайдачний з козаками не попустив того зробити і переховував всіх владиків по різних монастирях, патріарха ж Теофана сам з повком у 3 000 козаків проводив аж до міста Буші на молдавському кордоні.

Нові владики, в числі котрих був і Борецький, поки що правили церковні справи по своїх єпархіях тільки потай. Сагайдачний же вичікував такого випадку, коли козаки знову будуть потрібні Польщі, щоб домагатись у короля затвердження їх на єпархіях. Обставини скоро справді почали складатись зручно до того.

Турецький султан, роздратований вкрай новим нападом запорожців на Царгород, що вони вчинили вже під приводом Бородавки, і нападами поляків на підлеглих йому в ті часи угорців, послав на Польщу своє військо і так погромив поляків біля Дністра під Цецорою, що сам коронний гетьман Жолкевський наложив там головою, а польний гетьман дістався туркам у бранці.

Після того погрому Польща опинилася у дуже скрутному становищі, бо готового війська вона майже зовсім не мала; для того ж, щоб спорядити нове військо, не мала грошей. Доводилося знову звертатись до козаків. З цього випадку і хотів скористуватись Сагайдачний і року 1621-го вирядив на польський сейм посла Лаврентія Деревинського клопотатись, щоб за участь козаків у війні було затверджено православних єпископів.

Які кривди терпіли тоді праваславні, можна собі уявити з тих докорів, що висловив Деревинський на сеймі польським сенаторам. Він казав між іншим так:

"Як помножається в короні польській слава божа, за поміччю нововигаданої унії? Вже по більшості міст церкви запечатані, маєтності церковні попустошені, а по монастирях замість монахів худобу замикають. Через те діти сходять з світу без хрещення, тіла мертвих вивозяться з міст без церковного обряду, як стерво; люди без шлюбів живуть в нечистоті; не сповідаючись і не причащаючись, з світу сходять! Невже це не самому Богові образа? Невже не помститься за це Бог? Перейдемо до інших кривд та утисків нечуваних. Чи то не кривда народові нашому, що, не кажучи про інші міста, чиниться у Львові? Хто грецького закону — не уніат, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті й кварти, ані до цехів не може бути прийнятий. Король хоче мати ледве чи не більшу половину війська од народу руського, а як сей народ буде заступати грудьми сю державу, коли й надалі не буде задоволений в своїх бажаннях та домаганнях? Як ми можемо забезпечити собі спокій од сусідів, коли не маємо спокою поміж себе дома?"

Та всі ті докори українського посла пішли на вітер, — сенатори й король були глухі до його промов і ні у чому не хотіли поліпшити становища православної віри. Тоді Сагайдачний разом з Борецьким та владикою Курцевичем поїхали на Січ умовляти запорожців, щоб не йшли на поміч польському війську, поки король не затвердить владиків. Під впливом промов Сагайдачного та Борецького запорожці давали клятьбу, що боронитимуть православну віру до загину, а проте, коли королівський

посол сипнув грошима та надавав всяких обіцянок, запорожці не втерпіли, щоб не піти на війну, бо споконвіку мали війну з бусурманами святим ділом, політика ж була їм не зрозуміла. Скінчилося на тому, що Запорозьке Військо доручило Сагайдачному з Курцевичем їхати до короля клопотатись про ствердження владиків, само ж під приводом Бородавки виступило в похід до Дністра на поміч Польщі.

Поки Сагайдачний прибув до Варшави, король уже довідався про те, що запорожці виступили з Січі, і не схотів ні у чому поступатись на користь як православній вірі, так і козацтву, у розмові ж з Сагайдачним обмежився самими тільки ласкавими словами, так що той ні з чим поїхав до козацького війська.

Тим часом у війську настрій одмінився. Бородавці козаки дорікали, що не вміє керувати військом і під час сутичок з турками стратив уже багато козаків; коли ж Сагайдачний прибув до війська, запорожці зараз же скинули Бородавку з уряду, а обрали гетьманом Сагайдачного.

Прийнявши булаву, Сагайдачний мав владу одвести козаків од Дністра і лишити поляків без помочі доти, аж поки король задовольнить його домагання, та тільки, знаючи, що на 35 000 польського війська наступає сам султан Осман з величезною для тих часів силою у 300 000 турецького війська, він розумів, що таким вчинком віддав би польське військо на певну загибель, а саму Польщу разом з Україною на руїну. Вчинити так він мав за зраду як Польщі, так і Україні, і через те український лицар обмежився тільки тим, що ще раз у листі просив короля задовольнити бажання козаків за їхню поміч у війні, сам же якнайскоріше почав гуртувати біля себе не тільки всіх козаків, а й тих, хто, не бувши козаком, хотів козакувати.

Збирання козаків Сагайдачному дуже добре вдалося, бо на його заклики збіглося більше, як 40 000 узброєного люду. З тією силою він і пішов за Дністр визволяти коронного гетьмана Ходкевича, що стояв під Хотином оточений турками.

Нападаючи на турків несподівано то в одному, то в другому місці, Сагайдачний зумів зчинити в турецькому військові розгардіяш і пробився до Хотина на велику радість полякам, що вже бачили свою загибель.

Поляки тим дужче раділи з приходу козаків, що знали їхню звичку до війни з турками й татарами і їх войовничий хист. Турки з свого боку теж мали козацьку силу за більшу од сили польської і всю увагу звернули на те, щоб перемогти попереду козаків, а вже потім взятися до поляків. Вони рішуче атакували козацький табір, та, не вважаючи на величезну силу бусурманів, Сагайдачний не тільки відгромив їх, а ще й сам почав чинити на них несподівані напади, побивав їхні чати, залоги й окремі загони і навіть вдирався у самий турецький табір.

На превеликий жаль, мало не з початку боїв під Хотином Сагайдачного, що сам водив козаків у бій, було поранено кулею у руку. Все козацтво з того зажурилося; гетьман же, ховаючись з своєю раною од товариства, щоб не завдавати козакам жалю, водив їх у бій і надалі.

Війна протяглася чималий час, так що польські шляхтичі з значних родин, занудьгувавши за домівкою, без сорому потайно тікали з табору, ховаючись у фури, що йшли за припасом; козаки ж під залізною рукою Сагайдачного міцно стояли й билися, аж поки султан, побачивши, що нічого не вдіє, замирився з Польщею.

Відходячи з-під Хотина, поляки прославляли козаків і Сагайдачного, звучи їх збавителями Польщі. Сподіваючись, що так тепер дивиться на козаків і король, Сагайдачний, повертаючись до Києва, послав до нього посланців з проханням, щоб за послуги козаків їм було побільшено плату, щоб дозволено було вільно жити по всій Україні в маєтностях королівських, духовних та панських, користуючись вольностями своїми, та щоб заспокоєно було віру православну.

Тільки тепер козаки були вже не потрібні королеві, сила ж їхня лякала польське панство, і через те король, передавши Сагайдачному

через посланців трохи грошей на лікаря, щоб гоїти його рану, переказав тільки, що волю свою з приводу козацьких домагань подасть через комісарів. Після того ж як Сагайдачний розпустив козаків і повернувся у Київ, до нього прибули комісари і сказали, що по волі короля військо козацьке повинно бути зменшене до двох, а найбільше до трьох тисяч, останні ж козаки, щоб повернулися у підданство панам; що ж до віри, то, мовляв, козакам як і досі не було ніякої кривди, так і надалі не буде.

Така лиха одповідь короля тяжко вразила недужого на рану гетьмана. Всі його надії на піднесення українського національного життя шляхом миру та згоди з польським урядом, разом з мріями про те, що Польща колись гляне на Україну, як на свою сестру, зрештою розвіялися. Він зрозумів, що кров козаків і його власна кров, пролита за Польщу, тільки зміцнила ворога козацтва. Розкраяним своїм серцем він почав передчувати собі смерть од рани, добутої у війні не за свій рідний край, а за щастя ворога свого народу, і у останні дні життя душа гетьмана оповилася нудьгою за покривджену Україну.

За невеликий час до смерті Сагайдачний склав духовну, одписавши свої маєтки на українські братства Київське й Львівське, а 10 квітня року 1622 помер серед своїх прихильників і співробітників по праці над відновленням національного українського життя.

Поховано було Сагайдачного надзвичайно урочисто. Школярі Братської школи читали над його домовиною похвальні вірші, прославляючи мужність небіжчика гетьмана та любов його до свого народу й до освіти. Ті вірші згодом видані були окремою книжкою.

Примітки:

[1] Галера — це такий корабель, що міг плавати не тільки під вітрилами, а й на гребках. До тих гребок турки приковували невольників, здебільшого українців, і через те ті галери козаки ще звали каторгами.

[2] Сандала — турецьке судно, менше за галеру.

[3] Тепер зветься Феодосією.